PSYCHO-EDUCATIE TOS voor het SO

handleiding

PeTOS
wekelijks werken aan
taal voor ToM

KENTALIS

Colofon

Leerdoelen
Werkgroep PeTOS van Kentalis (2017-2018)
Nelum Brummelhuis, Claudia Groenveld, Jet Isarin, Mirjam Koens, Yvonne Meerts, Martine Scheepers, Ineke Vrielink

Lessen en illustraties
Jet Isarin

Diversiteit in taal en cultuur
Mirjam Blumenthal

Kentalis pilot-scholen
De Bosschool (Arnhem), De Voorde (Rijswijk), Kentalis Doetinchem, Professor Huizingschool (Enschede), Signis (Amsterdam), Talent (Vught), Tine Marcusschool (Emmen en Groningen).

©Koninklijke Kentalis
Amsterdam, januari 2020

Inhoudsopgave

Inleiding 3
Aan de slag 5
Handleiding 8
De basis 8
De thema's 10
1. Ik en jij 10
4. Mijn wereld 10
2. Mijn gevoelens 10
5. Mijn taal 10
3. Mijn lijf 10
Taalontwikkelingsstoornissen en sociaal-emotioneel functioneren 11
Taal en sociaal-emotionele ontwikkeling 11
TOS en sociaal-emotionele problematiek 12
Intimiteit en seksualiteit 13
Mediawijsheid 14
Diversiteit in taal en cultuur 14
Psycho-educatie: kennis, bewustwording, handelen 17
Psycho-educatie TOS 17
Emotionele voorwaarden 17
Noodzakelijk inhaalslag 18
PeTOS-talent 18
Literatuur 21

Inleiding

PeTOS is de makkelijk uit te spreken afkorting van psycho-educatie TOS. Werken met PeTOS betekent systematisch werken aan het leren 'lezen' van de eigen (binnen)wereld en die van anderen.
De leerlijn en lesmethode is op initiatief van professionals uit het cluster-2 onderwijs ontwikkeld voor leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis (TOS) in groep 1 t/m 8 van het speciaal cluster-2 onderwijs.
PeTOS bestaat uit:

- een leerlijn met 240 leerdoelen verdeeld over vijf thema's die elk schooljaar terugkomen;
- 240 uitgewerkte lessen (30 lessen per leerjaar);
- 5 lesbrieven voor ouders;
- speciaal ontwikkeld materiaal (lesmateriaal, posters, omslagillustratie portfolio, begroetingskaart).

De eerste versie van PeTOS werd in 2017- 2018 ontwikkeld door een werkgroep van Kentalis. Met deze versie werd in schooljaar 2018-2019 geëxperimenteerd op acht pilot-scholen van Kentalis. Op basis van de ervaringen in de pilot is PeTOS in 2019 geheel herzien.

De leerdoelen, lesbeschrijvingen en het lesmateriaal van PeTOS zijn via de website van PeTOS beschikbaar.

Aandachtspunten bij het gebruik van PeTOS:

- PeTOS-lessen geef je met z'n tweeën: leerkracht en logopedist, leerkracht en intern begeleider of leerkracht en onderwijsassistent. Co-teaching is belangrijk, voor leerlingen en hun begeleiders (Willemsen, Verboom & Hermans, 2016).
- PeTOS heeft meer impact als leerlingen ook thuis kunnen praten over de onderwerpen die in de lessen aan de orde komen.
    - Gebruik de lesbrieven om ouders op de hoogte te stellen van de thema's waaraan in de klas wordt gewerkt en vertel over PeTOS als ouders hun kind inschrijven op school en tijdens ouderavonden.
    - Gebruik portfolio's om PeTOS-materiaal van leerlingen te bewaren.
- Om een logische opbouw te garanderen en goed te kunnen aansluiten op onderwerpen die in de loop van een schooljaar aan de orde komen, is ervoor gekozen de thema's in een vaste volgorde aan te bieden. Het schooljaar wordt begonnen met het thema *Ik & jij*, als tweede thema volgt *Mijn gevoelens*. Aan het begin van de lente (met de week van de lentekriebels) is het thema *Mijn lijf*. Richting de zomer wordt de blik verruimd naar het thema *Mijn wereld*, om het jaar af te sluiten met *Mijn taal en TOS*.

- Elk jaar in juli wordt PeTOS aangepast op basis van gebruikerservaringen.
- Er zijn twee spellen die elke school aan het begin van het schooljaar zelf moet aanschaffen: *Mag ik van jou* (kwartetspel voor de bovenbouw over intimiteit en seksualiteit) en *Wie is het*, spel voor de middenbouw over eigenschappen).
- Er is een flyer en een poster met daarop de belangrijkste ingrediënten van PeTOS (voor in de docentenkamer) en er is voor elk thema een poster met het motto van die periode (voor in de klas op of op de gang).
- Er is een begroetingskaart voor bij de deur van de klas waarop kinderen kunnen aangeven hoe ze willen begroeten en begroet willen worden.
- Alle leerlingen ontvangen aan het begin van het jaar een blokje post-its. Een leerling die hulp nodig heeft, maar dit niet kan zeggen of durft te zeggen, kan een post-it met haar of zijn naam erop inleveren bij de leerkracht. Vertel bij de eerste les van PeTOS over de functie van de post-its en herhaal deze boodschap aan het begin van elk thema.

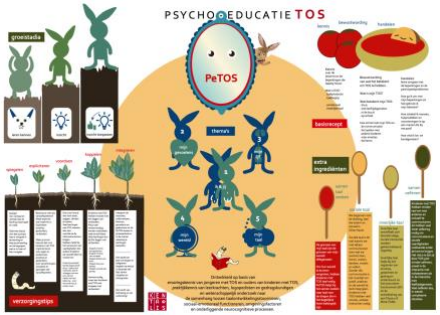

POSTER PERSONEELSKAMER

BEGROETINGSKAART

FLYER

PORTFOLIO

POSTER IK & JIJ

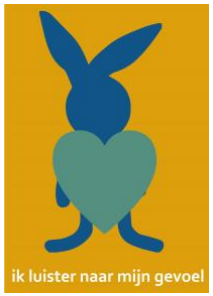

POSTER MIJN GEVOELENS

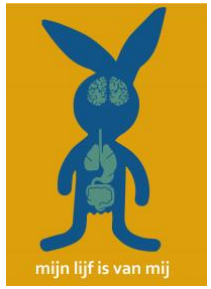

POSTER MIJN LIJF

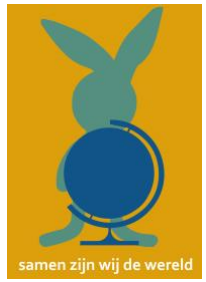

POSTER MIJN WERELD

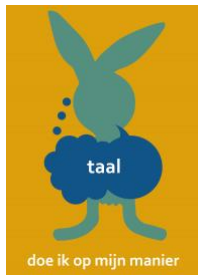

POSTER MIJN TAAL & TOS

Aan de slag

De website van PeTOS bevat **bijna** alles wat je nodig hebt om de lessen te geven.

- Toegankelijke uitleg over de thema's
- Informatiemateriaal over psycho-educatie: handleiding, flyers, posters, leerdoelen (per thema en per leerjaar)
- Lessen per thema (onderbouw, middenbouw, bovenbouw)
- Lesmateriaal per thema en per bouw.

Onderbouw, middenbouw, bovenbouw

Voor de indeling in onder-, midden- en bovenbouw is uitgegaan van de SLO-indeling in:

- OB waarnemen, ervaren, leren kennen: groep 1, 2 en 3.
- MB leren hoe het werkt en samenhangen zien: groep 4, 5 en 6.
- BB samenhang zien, inzicht verwerven en toepassen: groep 7 en 8.

De lessen

Alle lessen zijn co-teachingslessen ((Willemsen, Verboom & Hermans, 2016): ze worden voorbereid en uitgevoerd door de leerkracht en (bij voorkeur) de logopedist. De lessen zijn volgens hetzelfde stramien beschreven:

- Leerdoel
- Materiaal
- Werkwijze

De PeTOS-lessen zijn kort (minimaal een half uur) en worden wekelijks gegeven.

- Vertel leerlingen aan het begin van de les wat het leerdoel is en wat jullie gaan doen. Gebruik de visualisaties van PeTOS om het leerdoel toe te lichten.
- De lessen van PeTOS bouwen op elkaar voort. Activeer de voorkennis van leerlingen door aan het begin van de les even terug te halen wat jullie in de voorgaande les hebben gedaan.
- Realiseer je dat leerlingen met TOS het vaak moeilijk vinden om antwoord te geven op vragen. Op gesloten vragen zullen ze met een kort antwoord reageren en op een open vraag zal het antwoord vaak uitblijven, omdat leerlingen zich onzeker voelen en bang zijn iets verkeerds te zeggen of niet uit hun woorden te komen. In plaats van vragen te stellen, kun je als leerkracht vertellen – wat je zag, wat er gebeurt, wat je vindt, wat je voelt. De leerlingen krijgen zo de ruimte om te reageren zonder dat zij zich onder druk gezet voelen. "Kinderen moeten voelen dat ze de vrijheid hebben om iets te zeggen, maar dat ze daartoe niet gedwongen zijn. Dit is het principe dat kinderen onder elkaar ook hanteren. Het principe dat maakt dat de

communicatie tussen kinderen onderling vaak beter verloopt dan de communicatie tussen een volwassene en een kind. Doordat voelbaar is dat praten niet moet, maar mag, gaan de meeste kinderen juist praten. En als ze praten, nemen ze initiatieven. Dan beperken ze zich niet tot korte antwoorden, maar praten ze in zinnen. Elke uiting van de volwassene wordt gevolgd door beurtruimte (Verhallen & Walst, 2011) waarin het kind uitgenodigd wordt om te reageren op de volwassene. Het is de keuze van het kind om dat al dan niet te doen. Neemt het kind de beurt, dan sluit het op eigen initiatief aan op de uiting van de volwassene. Neemt het kind geen beurt, dan vervolgt de volwassene na de beurtruimte voor het kind zelf het gesprek." (Verboom, 2016).

- In de lessen van PeTOS gaat het aan de kant van leerkracht en co-teacher om uitleggen, voordoen en hardop denken. Aan de kant van de leerling gaat het om het ontvangen en verwerken van informatie, inzicht en handelingsmogelijkheden. Zorg dus ook buiten de PeTOS-lessen voor oefensituaties waarin het geleerde concreet wordt!

Begroetingsrituelen

Naar voorbeeld van op Facebook gesignaleerde filmpjes waarin kinderen uit Amerika zelf mogen kiezen hoe ze bij binnenkomst door de leerkracht worden begroet, is in de map PeTOS-algemeen een begroetingsposter opgenomen.

- De kinderen kunnen door te wijzen aangeven hoe ze begroet willen worden.
- Te overwegen valt om bij het weggaan naar huis 's middags steeds een andere leerling bij de deur te laten staan en het ritueel te herhalen.

Ouderbetrokkenheid

Kinderen leren *thuis* en op *school*. Als er betekenisvolle verbindingen zijn tussen thuis en school, dan helpt dat kinderen enorm bij het leren.
Het is in het belang van het kind als school, ouder(s), en leerling met elkaar communiceren. Dat valt in de praktijk niet altijd mee: door geografische afstand, taalverschillen, cultuurverschillen en/of verschillen in verwachtingen. Verschillen kunnen frictie geven, maar ook inspireren tot iets nieuws.

BEDENK DAT OUDERS

- het beste voor hebben met het kind. Ook als jij iets anders het beste vindt.
- het kind beter en langer kennen dan jij.

GEEF OUDERS

- toegankelijke informatie over hun kind en de taalontwikkelingsstoornis (TOS).
- duidelijke informatie over leerdoelen, lesinhouden, planning en verwachtingen via lesbrieven.
- mogelijkheden tot interactie met de school (inloop, themabijeenkomsten, telefoon, chat, mail, social schools).

- mogelijkheden tot interactie met andere ouders (bijeenkomsten, forum, Facebook).
- toegang tot het PeTOS-portfolio van hun kind.

VRAAG OUDERS (bij inschrijving van hun kind)

- informatie te verstrekken over (de ontwikkeling van) hun kind en hun verwachtingen over kind en school
- beeldmateriaal te verstrekken over (de ontwikkeling van) hun kind en belangrijke personen en omgevingen
- thuis regelmatig aandacht te besteden aan de PeTOS-thema's die in de lesbrieven worden aangekondigd en uitgelegd.

Praktische tips

Print het lesmateriaal in kleur. Dat maakt het niet alleen leuker om ermee te werken, maar zorgt er ook voor dat het portfolio er aantrekkelijk uitziet. Iets dat leerlingen met trots aan hun ouders kunnen laten zien.

De voorbereiding van een aantal lessen bij het thema *Mijn taal en TOS* in de bovenbouw vraagt extra aandacht.

- De 5e les gaan groep 7 en 8 samen in gesprek met een ervaringsdeskundige. Die ervaringsdeskundige kan iemand zijn die OPSTAP heeft gevolgd of actief is (geweest) bij SpraakSaam, maar kan ook een oud-leerling zijn. Zorg dat je de ervaringsdeskundige ruim op tijd uitnodigt!
- De 6e (en dus laatste) les van groep 8 vraagt extra tijd voor voorbereiding en voor de les zelf. Die les maken de leerlingen namelijk stop-motion filmpjes als afsluiting van PeTOS en bij wijze van TOS(ti)-monument.

Zorg dat de thema's van PeTOS gaan leven.

- Hang de poster met PeTOS-elementen in de docentenkamer.
- Hang de poster van de motto's die aan de thema's gekoppeld zijn in de gang en/of in de groep.

Aanschaffen:

- Voor de middenbouw een aantal exemplaren van het spel *Wie is het*?
- Voor de bovenbouw een of twee kwartetspellen *Mag ik van jou*?

Klik op de afbeeldingen voor de link.

Handleiding

Een leerlijn is een beredeneerde opbouw van doelen waaraan het onderwijs achtereenvolgens werkt om een einddoel of einddoelen te bereiken.
Het einddoel van PeTOS is dat leerlingen met TOS die naar het voortgezet (speciaal) onderwijs gaan, voldoende taal en vaardigheden hebben verworven om zichzelf als individu in de wereld te kunnen positioneren en poneren. Daarbij gaat het niet alleen om het omgaan met de taalontwikkelingsstoornis, de beperkingen die ermee gepaard gaan en de maatschappelijke drempels die participatie belemmeren. Het gaat, ook en vooral, om identiteitsontwikkeling: het ontwikkelen van een besef van wie je bent, wat je voelt, denkt en vindt en van hoe je in de wereld staat. Een besef dus ook van je mogelijkheden en beperkingen.

De basis

PeTOS zoekt in de klas speels en ervarend naar taal en beeld voor het leren 'lezen' van het innerlijk van zichzelf en de ander en maakt daarbij gebruik van inzichten op het gebied van sociaal-emotionele ontwikkeling (Van den Bedem, 2020; 2018) en neurocognitieve ontwikkeling (Isarin et al., 2017; Vissers & Koolen, 2016; Vissers & Hermans, 2017; Smit et al., 2019). Uit recent neuropsychologisch onderzoek blijkt dat taalstoornissen gerelateerd zijn aan problemen met mentaliseren (Theory of Mind) en reguleren (Executief Functioneren). Vanuit dit samenspel tussen cognitieve stoornissen ontstaan sociaal-emotionele problemen bij kinderen met TOS. Op grond van dit neuropsychologisch inzicht in de sociaal-emotionele stoornissen bij jongeren met TOS werd een Theory of Mind (ToM) behandeling voor adolescenten en volwassenen ontwikkeld (Vissers & Honée-van Zijl de Jong, 2016). De komende jaren zal worden geprobeerd deze ToM-behandeling passend te maken voor kinderen met TOS in de leeftijd van vier tot 12 jaar en om deze, na toetsing op effectiviteit, uit te rollen in het speciaal cluster-2 onderwijs. Terwijl de ToM-behandeling bedoeld is voor kinderen met TOS met ernstige ToM-tekorten, is PeTOS gericht op het stimuleren van de ontwikkeling van een
Kinderen werken ongemerkt aan de ontwikkeling van hun identiteit in de dagelijkse communicatie met leeftijdsgenoten en volwassenen. Voor kinderen met TOS is dit minder vanzelfsprekend. Met PeTOS kan systematisch worden gewerkt aan identiteitsontwikkeling door zowel de sociale taal als de innerlijke taal van kinderen te versterken. Gedurende een schooljaar richt de aandacht richt zich in vijf thema's achtereenvolgens op *zelf en ander* (wie ben ik, wie ben jij), *gevoelens* (basisemoties, complexe, sociale emoties, nuances), *lichaam*, de *wereld* (thuis, buurt, school, online) en *taal* (taalontwikkeling, communicatie, TOS).

PeTOS legt alleen de *basis* van wat kinderen met TOS moeten kunnen en kennen. Verdieping vindt plaats in:

- zaakvakken (denk aan biologie bij het thema Mijn lijf)
- lessen sociaal-emotionele ontwikkeling (denk aan PAD, Kanjer, Kwink, Sociaal talent, Rots en water)
- schoolbrede of landelijke thema's zoals Lentekriebels, Mediawijsheid en Relaties & Seksualiteit.

Bij de ontwikkeling van PeTOS is aangesloten bij de didactische uitgangspunten van het SLO (2010), de leerlijn sociaal gedrag van de CED-groep (2007), de leerlijn seksuele vorming van Rutgers & CED-groep (2015) en de categorieën van de Sociale Competentie Observatielijst (SCOL). In het onderstaande tabel wordt duidelijk wat dit concreet betekent.

<table>
<tr><td>SLO
(2010)</td><td colspan="3">WAARNEMEN, ERVAREN, LEREN KENNEN</td><td colspan="3">LEREN HOE HET WERKT & SAMENHANGEN ZIEN</td><td colspan="2">SAMENHANG & INZICHTEN TOEPASSEN</td><td>PeTOS-thema</td></tr>
<tr><td>leerjaar</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td></td></tr>
<tr><td>vaardigheden</td><td colspan="3">herkennen</td><td colspan="3">benoemen</td><td colspan="2">toepassen</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">CED-groep
(2007)
Leerlijn
sociaal gedrag

Sociale
Competentie
Observatielijst
(SCOL)</td><td colspan="9">ZELFBEELD
De leerlingen leren met gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en grenzen en leren uiting geven aan eigen wensen, gevoelens en opvattingen
jezelf presenteren | een keuze maken | voor jezelf opkomen (SCOL)</td><td>Ik & jij
Mijn gevoelens
Mijn lijf
Mijn taal</td></tr>
<tr><td colspan="9">SOCIAAL GEDRAG
De leerlingen leren naar algemeen geaccepteerde normen en waarden omgaan met anderen en leren samenwerken aan een gezamenlijke taak of gezamenlijk spel en leren omgaan met conflictsituaties
ervaringen delen | aardig doen | samen spelen en werken| een taak uitvoeren | omgaan met ruzie (SCOL)</td><td>Ik & jij
Mijn gevoelens
Mijn wereld</td></tr>
<tr><td>CED-groep
Rutgers SO-ZML
Seksuele vorming
(2015)</td><td colspan="9">SEKSUELE VORMING
De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes
De leerlingen leren met behoud van het gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en beperkingen.
De leerlingen op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijkheid en die van anderen.
De leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen wat betreft sociale en affectieve behoeften.
De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving, onder meer op het gebied van seksualiteit, verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven.</td><td>Ik & jij
Mijn gevoelens
Mijn lijf
Mijn wereld</td></tr>
<tr><td>Mediawijsheid
Competentie-Model (z.j.)</td><td colspan="3">SOCIALE MEDIA
gebruik</td><td colspan="3">SOCIALE MEDIA
gebruik, communicatie*</td><td colspan="2">SOCIALE MEDIA
gebruik, begrip, communicatie* & strategie</td><td>Mijn wereld</td></tr>
</table>

Tabel 1. Aansluiting PETOS bij leerlijnen SLO, CED-groep, Rutgers en Mediawijsheid.
**PeTOS besteedt alleen aandacht aan sociale media en communicatie.*

De thema's

PeTOS heeft vijf hoofdthema's en elk thema heeft zes lessen. Het uitgangspunt is dat er elke week een PeTOS-les van een half uur tot een uur wordt gegeven.

1. Ik en jij

1. Ik ben mezelf
2. Ik houd (niet) van…
3. Ik kan nog (niet) en wil (niet)….
4. Mijn gezin en familie
5. Mijn vrienden
6. Verliefd!

2. Mijn gevoelens

1. Mijn gevoelens
2. Jouw gevoelens
3. Waarom voel ik me zo?
4. Een beetje heel erg
5. Per ongeluk en expres
6. Mijn gevoelens de baas

3. Mijn lijf

1. Mijn lijf van buiten
2. Mijn lijf van binnen
3. Mijn hoofd en hersenen
4. Ik groei
5. Mijn blootje
6. Mijn grenzen

4. Mijn wereld

1. Mijn huis en thuis
2. Mijn buurt
3. In jouw schoenen
4. Mijn school / mijn leven online
5. Mijn vrije tijd
6. Hetzelfde anders

5. Mijn taal

1. Taal en ik
2. Overal taal
3. Zenden en ontvangen
4. Heb jij dat ook?
5. Dat helpt!
6. TOS(ti)-monument

Taalontwikkelingsstoornissen en sociaal-emotioneel functioneren

Bij TOS zijn verschillende neurocognitieve processen die belangrijk zijn voor de taalontwikkeling verstoord, met als gevolg beperkingen in communicatie en taal. Zowel de stoornis zelf, als de beperkingen die ermee samenhangen hebben invloed op de algehele ontwikkeling van kinderen. Er is altijd sprake van een samenspel tussen:

- structurele en/of functionele afwijkingen in het brein;
- individuele mogelijkheden en beperkingen op het gebied van communicatie en taal (communicatiemodaliteiten, taalvaardigheid, sociale vaardigheden);
- invloeden uit de omgeving (gezins- en opvoedingssituatie, taal of talen, communicatieve vaardigheden, hulpmiddelen, formele en informele ondersteuning);
- het cognitief functioneren (intelligentie, executieve functies, Theory of Mind, motoriek, waarneming);
- de levenslijn (groei, ontwikkeling, ontwikkelingstaken).

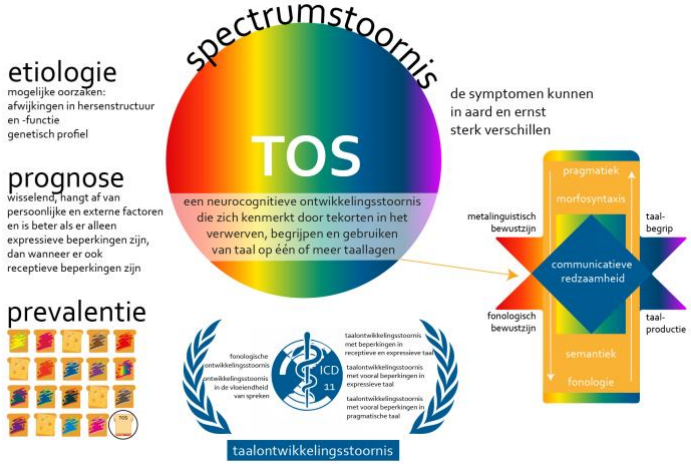

Kinderen met TOS hebben grote moeite met het verwerven en gebruiken van taal. Er is een (groot) verschil in spreken, begrijpen en interactie tussen hen en hun leeftijdsgenoten en dat verschil wordt doorgaans groter naarmate kinderen ouder worden. De stoornis in het verwerken van taal kan zich openbaren in beperkingen op het gebied van fonologie, morfosyntaxis, semantiek en/of pragmatiek. Bij de meeste kinderen leidt TOS tot beperkingen in taalbegrip én taalexpressie (Bishop, 2014), een minderheid heeft alleen beperkingen in de taalexpressie. Het verschil tussen expressieve en receptieve taalontwikkelingsstoornissen is gradueel en de classificatie van een individueel kind in één van beide typen kan veranderen als het kind ouder wordt (Bishop, 2014).

Taal en sociaal-emotionele ontwikkeling

In taal worden de fundamenten gelegd voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen, dat wil zeggen voor hun vermogen zich te verbinden met anderen en zichzelf te sturen. Het zijn de belangrijkste ontwikkelingsopgaven waar kinderen voor staan. In de verbinding met anderen ontwikkelen kinderen zich tot zichzelf regulerende, sociale wezens: wezens die vriendschappen kunnen opbouwen, kunnen samenwerken en doelgericht kunnen handelen. Taal helpt ons bij het begrijpen van anderen en onszelf, bij het reguleren van anderen en onszelf en bij het afstemmen van ons gedrag op anderen.

Taal ontwikkelt zich in de sociale interactie met anderen, is het belangrijkste voertuig voor de overdracht van informatie én maakt communicatie mogelijk. Daarbij gaat het niet alleen om de communicatie met anderen, maar ook – in de vorm van innerlijke taal – voor de communicatie met onszelf (Isarin, Jekeli, Hermans & Vissers, 2017; Blumenthal, 2017). Innerlijke taal kan worden gedefinieerd als de persoonlijke ervaring van taal zonder openlijke articulatie

(Alderson-Day & Fernyhough, 2015). Kinderen internaliseren talige interacties en slagen er daardoor steeds beter in eigen emoties, gedachten en gedrag te reguleren. Regulatie en sturing door de taal van de ander, maakt uiteindelijk plaats voor de zelfsturing met behulp van innerlijke taal.

> De veronderstelling is dat innerlijke taal, net als sociale taal, verschillende functies heeft. Er zijn sterke aanwijzingen dat innerlijke taal het executieve functioneren (EF) verbetert en de ontwikkeling van een Theory of Mind (ToM) ondersteunt. Innerlijke taal lijkt ook belangrijk te zijn voor het plannen en oefenen van sociaal-communicatieve interacties, zelfbewustzijn, zelfcontrole, zelfbekrachtiging, zelfmotivatie en creativiteit.
> *Uit: Handreiking sociaal-emotionele problematiek bij kinderen en jongeren met TOS (Isarin et al., 2017).*

Klik om het filmpje af te spelen

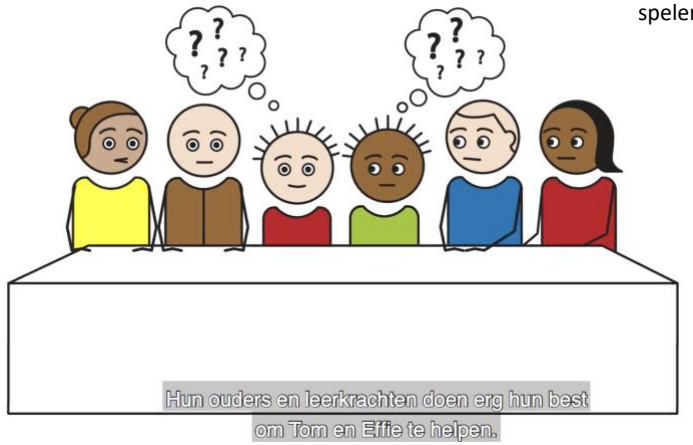

TOS en sociaal-emotionele problematiek

Als innerlijke taal inderdaad de geschetste functies heeft, dan leidt een taalontwikkelingsstoornis niet alleen tot een verstoorde communicatie ten gevolge van tekorten in fonologie, semantiek, syntaxis en pragmatiek, maar ook tot verstoringen in de ontwikkeling van innerlijke taal. En omdat innerlijke taal ons helpt bij het instrueren van onszelf en het reflecteren over onszelf, zouden tekorten in innerlijke taal kunnen leiden tot beperkingen op het gebied van zelfregulatie en mentaliseren.

Voor de hypothese hierboven is wel enige empirische ondersteuning, maar nog geen wetenschappelijk bewijs. De komende jaren doen Kentalis en de Radbouduniversiteit onderzoek naar de rol van innerlijke taal in de ontwikkeling van EF en ToM bij kinderen met TOS.

We weten uit onderzoek (voor literatuurverwijzingen, zie: Isarin et al., 2017) dat kinderen met TOS vaker sociale en emotionele problemen hebben dan andere kinderen en dat kunnen zowel externaliserende als internaliserende problemen zijn. Kinderen met externaliserende problemen hebben weinig controle over hun emoties; emoties worden uit-geageerd en dat kan leiden tot heftige conflicten, woedeaanvallen, agressie en hyperactiviteit. Kinderen met internaliserende problemen oefenen te veel controle uit over hun eigen emoties waardoor ze emoties naar binnen richten of oefenen juist te weinig controle uit, waardoor ze blijven piekeren over problemen; het kan leiden tot teruggetrokken gedrag, depressie, angst en/of sociaal isolement. Vaak laten kinderen een combinatie zien van externaliserend en internaliserend gedrag. Zowel de internaliserende als de externaliserende problemen zijn ernstiger dan bij kinderen zonder TOS.

Sociale, internaliserende en externaliserende problemen blijken nauw samen te hangen met tekorten in emotionele competentie en dat geldt voor kinderen met TOS nog iets sterker dan voor kinderen zonder TOS (Van den Bedem, 2018). Als vermogen om emoties te herkennen, begrijpen en reguleren en er gepast op te reageren, ontwikkelt de emotionele competentie van kinderen zich in de interactie met anderen. Kinderen met TOS hebben over het algemeen minder

vriendjes dan andere kinderen en worden vaker gepest (Conti-Ramsden & Botting, 2004; Durkin & Conti-Ramsden, 2010; Isarin, 2012). Veel kinderen met TOS tonen teruggetrokken gedrag in hun interactiestijlen, ze zijn minder geneigd initiatief te nemen tot conversatie, spelen vaker alleen en zijn minder populair bij klasgenoten (Coster, 2001). Doordat kinderen met TOS minder toegang hebben tot sociale interactie zijn zij emotioneel vaak minder competent dan leeftijdsgenoten. Met name problemen me het begrijpen van de eigen emoties en die van anderen verhogen de kans op sociaal-emotionele problemen (Van den Bedem, 2018).

Intimiteit en seksualiteit

De seksuele ontwikkeling van kinderen met TOS verloopt niet anders dan die van andere kinderen. Maar als het gaat om het *communiceren* over lichamelijkheid, intimiteit en seksualiteit verloopt de ontwikkeling wél anders. Kinderen met TOS hebben minder taal om hun gevoelens op dit gebied te verwoorden, ze communiceren minder, zowel met volwassenen als met leeftijdsgenoten en ze doen minder ervaring op met afstemming in sociale relaties. Het maakt kinderen met TOS op het gebied van intimiteit en seksualiteit niet alleen onwetender, maar ook kwetsbaarder voor grensoverschrijdingen en misbruik.

Thuis, op school en via de media komen kinderen dagelijks in aanraking met positieve en negatieve kanten van intimiteit en seksualiteit in de wereld van volwassenen. Tegelijkertijd ontwikkelt zich hun eigen seksualiteit onder invloed van ervaringen die kinderen opdoen. Aandacht voor relaties en seksualiteit op jonge leeftijd kan voorkomen dat kinderen later risico´s gaan nemen of risico's gaan lopen. Jonge kinderen zijn nog heel open en in de onderbouw is seksualiteit nog een onderwerp zonder schaamte. Hoe eerder je het over lichamen, geslachtsdelen, aanrakingen en verliefde gevoelens hebt, hoe vertrouwder het thema wordt. De kinderen zullen er, ook als ze ouder worden, makkelijker over praten en de drempel om vragen te stellen zal lager zijn.

Klik om het filmpje af te spelen

Mediawijsheid

Net als andere kinderen komen kinderen met TOS steeds jonger in aanraking met sociale media. Ze bekijken filmpjes op internet, communiceren via WhatsApp, Facebook, Messenger, Snapchat en Instagram. De communicatieproblemen die kinderen met TOS hebben in het sociale verkeer offline, hebben ze ook online. Online kunnen de gevolgen van die problemen ingrijpender zijn dan offline.

Mediawijsheid is de combinatie van competenties die een mens nodig heeft om actief, bewust en veilig te kunnen participeren in een mediasamenleving. Mediawijzer onderscheidt vier soorten competenties: begrip, gebruik, communicatie en strategie. In de lessen van PeTOS wordt vanaf de middenbouw aandacht besteed aan het aspect communicatie. In groep 7 en 8 wordt extra aandacht besteed aan het leven dat kinderen online leiden. Aan de basiskennis over nieuwe media kan het gehele jaar door ook worden gewerkt met mediamasters: een *serious game* over de kansen en gevaren van (digitale) media, speciaal voor groep 7 en 8.

BEGRIP			GEBRUIK		COMMUNICATIE			STRATEGIE	
B1 Inzicht hebben in de medialisering van de samenleving	B2 Begrijpen hoe media gemaakt worden	B3 Zien hoe media de werkelijkheid kleuren	G1 Apparaten, software en toepassingen gebruiken	G2 Oriënteren binnen media-omgevingen	C1 Informatie verwerken	C2 Content creëren	C3 Participeren in sociale netwerken	S1 Reflecteren op het eigen mediagebruik	S2 Doelen realiseren met media

Tabel 2. 'Competentiemodel Mediawijsheid': Kritisch begrip, Gebruik, Communicatie en Strategie.

Diversiteit in taal en cultuur

In steeds meer klassen in Nederland neemt de diversiteit toe, zowel in de talen die gesproken worden als in culturele achtergronden. Zo zijn er kinderen die – als tweede of derde generatie – thuis Nederlands en een andere taal aangeboden krijgen en kinderen die thuis alleen de taal van hun ouders horen en geen Nederlands. De meeste meertalige kinderen in Nederland worden opgevoed in hun thuistaal en horen daarnaast van jongs af aan Nederlands. De hoeveelheid taal die een kind per taal krijgt aangeboden en de leeftijd waarop dat gebeurt bepalen de mate waarin de talen worden beheerst. Kinderen die twee (of meer) talen tegelijkertijd leren kunnen een achterstand hebben in beide talen, omdat ze meer woorden en grammaticale regels aan het verwerven zijn. Kinderen die het Nederlands als tweede taal leren, hebben minder tijd gehad om het Nederlands machtig te worden en kunnen daardoor een taalachterstand hebben in het Nederlands. Als de taalontwikkeling in de tweede taal achterblijft, heeft dit negatieve gevolgen voor 'emotiekennis' en het vermogen tot zelfregulatie (Voltmer & Von Salisch, 2018).

Ook kinderen met TOS kunnen meertalig opgroeien. Hun meertaligheid is niet de oorzaak van TOS en maakt TOS ook niet erger (Kay-Rayning Bird, et al, 2016). Wel zijn meertalige kinderen met TOS in hun taalontwikkeling vaak iets minder ver dan eentalige kinderen met TOS van dezelfde leeftijd. De taalstoornis openbaart zich niet alleen in de tweede taal (of derde) taal waarmee het kind opgroeit, maar in alle talen. Meertalige kinderen met TOS hebben net als kinderen zonder TOS hun thuistaal nodig voor een goede communicatie met hun familie. Er zijn aanwijzingen dat meertalige kinderen met TOS cognitieve voordelen hebben ten opzichte van eentalige kinderen met TOS (Engel de Abreu, Cruz & Puglisi, 2014).

Taal en cultuur zijn aan elkaar gerelateerd: bepaalde zaken, zoals gerechten die thuis gegeten worden, religieuze onderwerpen, gebruiken en taboes, kunnen vaak het beste worden benoemd en besproken in de thuistaal. Emotiewoorden komen het beste binnen in de taal die het dichtst bij je 'hart' zit. De talen die je spreekt zijn onderdeel van je identiteit en verdienen dus ook aandacht als aan de identiteitsontwikkeling van kinderen wordt gewerkt.

Aandacht voor de thuistalen van leerlingen blijkt een positief effect te hebben op het welbevinden van leerlingen, het ontwikkelen van talenten en het leren van Nederlands (LPTN, 2017). Gelukkig komt er de laatste jaren steeds meer aandacht voor de waarde van thuistalen in de klas (Boendermaker & Helsloot, 2017).

Werken aan diversiteit in taal en cultuur behoort niet tot de leerdoelen van PeTOS, maar het gegeven van diversiteit in de klas loopt als een rode draad door de lessen. Bij een groot aantal lessen – en vooral bij lessen die te maken hebben met zelfbeeld – is concreet aangegeven hoe aandacht kan worden besteed aan de meertaligheid en de diverse culturele achtergronden van kinderen in de klas. In de samenleving wordt vaak weinig positief aangekeken tegen anderstaligheid, immigratie en/of het behoren tot een culturele minderheid. Het is van belang om daar tegenwicht aan te bieden door kinderen trots te laten zijn op hun afkomst en hun talen.

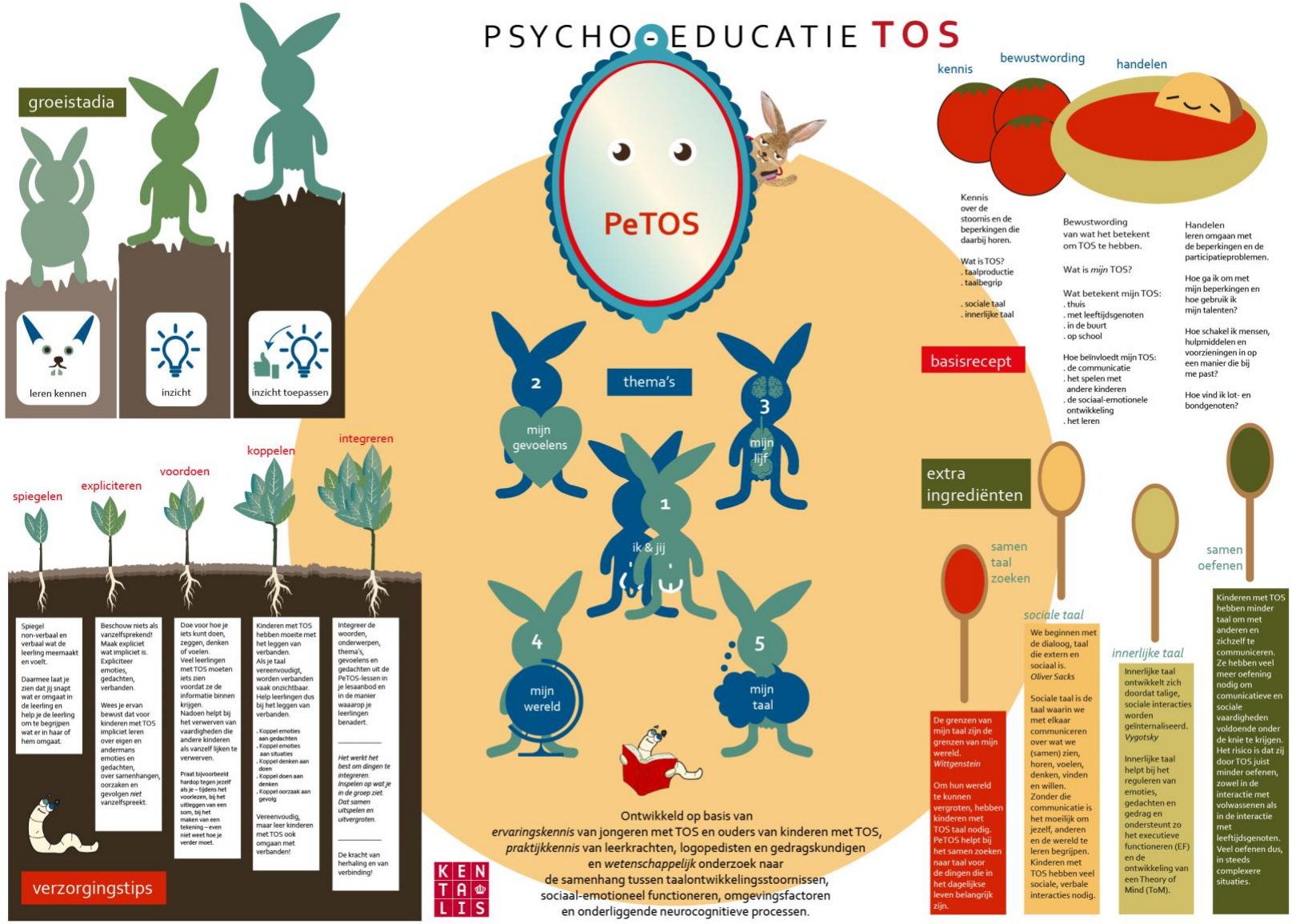
PSYCHO-EDUCATIE TOS
PeTOS
groeistadia
leren kennen
inzicht
inzicht toepassen
spiegelen
expliciteren
voordoen
koppelen
integreren
Spiegel non-verbaal en verbaal wat de leerling meemaakt en voelt.
Daarmee laat je zien dat jij snapt wat er omgaat in de leerling en help je de leerling om te begrijpen wat er in haar of hem omgaat.
Beschouw niets als vanzelfsprekend! Maak expliciet wat impliciet is. Expliciteer emoties, gedachten, verbanden.
Wees je ervan bewust dat voor kinderen met TOS impliciet leren over eigen en andermans emoties en gedachten, over samenhangen, oorzaken en gevolgen niet vanzelfsprekt.
Doe voor hoe je iets kunt doen, zeggen, denken of voelen.
Veel leerlingen met TOS moeten iets zien voordat ze de informatie binnen krijgen.
Nadoen helpt bij het verwerven van vaardigheden die andere kinderen als vanzelf lijken te verwerven.
Praat bijvoorbeeld hardop tegen jezelf als je – tijdens het voorlezen, bij het uitleggen van een som, bij het maken van een tekening – even niet weet hoe je verder moet.
Kinderen met TOS hebben moeite met het leggen van verbanden.
Als je taal vereenvoudigt, worden verbanden vaak onzichtbaar.
Help leerlingen dus bij het leggen van verbanden.
. Koppel emoties aan gedachten
. Koppel emoties aan situaties
. Koppel denken aan doen
. Koppel doen aan denken
. Koppel oorzaak aan gevolg
Vereenvoudig, maar leer kinderen met TOS ook omgaan met verbanden!
Integreer de woorden, onderwerpen, thema's, gevoelens en gedachten uit de PeTOS-lessen in je lesaanbod en in de manier waaarop je leerlingen benadert.
Het werkt het best om dingen te integreren.
Inspelen op wat je in de groep ziet.
Dat samen uitspelen en uitvergroten.
De kracht van herhaling en van verbinding!
verzorgingstips
thema's
1
ik & jij
2
mijn gevoelens
3
mijn lijf
4
mijn wereld
5
mijn taal
Ontwikkeld op basis van
ervaringskennis van jongeren met TOS en ouders van kinderen met TOS,
praktijkkennis van leerkrachten, logopedisten en gedragskundigen
en wetenschappelijk onderzoek naar
de samenhang tussen taalontwikkelingsstoornissen,
sociaal-emotioneel functioneren, omgevingsfactoren
en onderliggende neurocognitieve processen.
KENTALIS
kennis
bewustwording
handelen
Kennis over de stoornis en de beperkingen die daarbij horen.
Wat is TOS?
. taalproductie
. taalbegrip
. sociale taal
. innerlijke taal
Bewustwording van wat het betekent om TOS te hebben.
Wat is mijn TOS?
Wat betekent mijn TOS:
. thuis
. met leeftijdsgenoten
. in de buurt
. op school
Hoe beïnvloedt mijn TOS:
. de communicatie
. het spelen met andere kinderen
. de sociaal-emotionele ontwikkeling
. het leren
Handelen leren omgaan met de beperkingen en de participatieproblemen.
Hoe ga ik om met mijn beperkingen en hoe gebruik ik mijn talenten?
Hoe schakel ik mensen, hulpmiddelen en voorzieningen in op een manier die bij me past?
Hoe vind ik lot- en bondgenoten?
basisrecept
extra ingrediënten
samen taal zoeken
De grenzen van mijn taal zijn de grenzen van mijn wereld.
Wittgenstein
Om hun wereld te kunnen vergroten, hebben kinderen met TOS taal nodig. PeTOS helpt bij het samen zoeken naar taal voor de dingen die in het dagelijkse leven belangrijk zijn.
sociale taal
We beginnen met de dialoog, taal die extern en sociaal is.
Oliver Sacks
Sociale taal is de taal waarin we met elkaar communiceren over wat we (samen) zien, horen, voelen, denken, vinden en willen.
Zonder die communicatie is het moeilijk om jezelf, anderen en de wereld te leren begrijpen.
Kinderen met TOS hebben veel sociale, verbale interacties nodig.
innerlijke taal
Innerlijke taal ontwikkelt zich doordat talige, sociale interacties worden geïnternaliseerd.
Vygotsky
Innerlijke taal helpt bij het reguleren van emoties, gedachten en gedrag en ondersteunt zo het executieve functioneren (EF) en de ontwikkeling van een Theory of Mind (ToM).
samen oefenen
Kinderen met TOS hebben minder taal om met anderen en zichzelf te communiceren.
Ze hebben veel meer oefening nodig om comunicatieve en sociale vaardigheden voldoende onder de knie te krijgen.
Het risico is dat zij door TOS juist minder oefenen, zowel in de interactie met volwassenen als in de interactie met leeftijdsgenoten.
Veel oefenen dus, in steeds complexere situaties.

Psycho-educatie: kennis, bewustwording, handelen

Psycho-educatie biedt kennis, informatie, inzicht en handelingsadviezen aan mensen met een ziekte of stoornis en hun omgeving. Psycho-educatie heeft tot doel mensen:

- kennis te bieden over de stoornis en de beperkingen die daarbij horen,
- zich bewust te laten worden van de betekenis en (psychische en sociale) gevolgen van de beperkingen in het dagelijks leven,
- handvatten te bieden voor het (leren) omgaan met beperkingen, kwaliteiten en beschikbare hulpmiddelen en voorzieningen.

Het belang van psycho-educatie wordt door steeds meer professionals in zorg en onderwijs onderkend. De psychiatrie en de jeugdhulpverlening hebben daarin een voortrekkersrol vervuld. In het cluster-2 onderwijs is vooral de methode *Ik ben speciaal*, voor kinderen en volwassenen met autisme, bekend.

Psycho-educatie TOS

Om inhoud te kunnen geven aan psycho-educatie op het gebied van TOS moeten we de drie genoemde elementen – kennis, bewustwording en handelen – vullen op een manier die past bij kinderen met TOS en hun ouders.

Als we kijken naar *kennis* over TOS dan betekent dit dat we veel aandacht moeten besteden aan taalgebruik: niet alleen de kinderen en jongeren met TOS, maar ook hun ouders hebben vaak (grote) problemen met taal.

Voor *bewustwording* betekent het dat we goed moeten nadenken over de vertaling van algemene kennis naar bewustwording over concrete verschijningsvormen van TOS bij *dit* kind in *deze* omgeving. TOS is een spectrumstoornis met voor elk kind een eigen 'gezicht' én vaak in elke levensfase andere beperkingen en problemen die op de voorgrond treden.

Als het gaat over het *handelen* dan is het bij TOS van het grootste belang om te zoeken naar een balans tussen overvragen en ondervragen. Volwassenen hebben de neiging kinderen met TOS communicatief te overvragen en ze op andere domeinen te ondervragen. Het overschatten van de communicatieve mogelijkheden van kinderen met TOS leidt tot wanhoop en frustratie; het onderschatten van andere en compenserende vaardigheden leidt tot overbescherming, betutteling en aangeleerde hulpeloosheid.

Emotionele voorwaarden

Psycho-educatie op het gebied van TOS vraagt niet alleen qua taalgebruik, maar ook op een ander vlak extra zorg en aanpassingen. Hoe belangrijk het ook is om met kinderen te praten over TOS, het kan alleen als kinderen er aan toe zijn. Het benoemen van problemen met taal en communicatie *in termen van TOS* is pas echt aan de orde in de bovenbouw, als kinderen een jaar of negen zijn. Voor die tijd kan wel vanuit de leefwereld van het kind worden gesproken over de concrete en dagelijkse problemen die ze ervaren.

Het is niet zinvol als we met emotioneel jonge kinderen aan tafel gaan zitten en 'vanuit het niets' aan hen vragen wat ze allemaal moeilijk vinden in taal en communicatie, om ze vervolgens te vertellen dat ze TOS hebben – en dat ze daar waarschijnlijk hun hele leven last van zullen hebben. Praten over dingen die moeilijk of pijnlijk zijn vereist een concreet anker en een zekere emotionele basis die bij veel kinderen met TOS nog ontbreekt.
Veel kinderen met TOS hebben moeite met het herkennen en begrijpen van emoties, zowel bij zichzelf als bij anderen. Hiermee samenhangend hebben veel kinderen met TOS vaak weinig besef van wat ze vinden, willen en kunnen en weinig zicht op hun relaties met anderen. Ook het vermogen om de aandacht – alleen of samen – op iets te richten is vaak minder goed ontwikkeld. Gerichte en gedeelde aandacht zijn voorwaarden voor leren en interactie.

Noodzakelijk inhaalslag

Een wankele taalbasis geeft een zwakke sociaal-emotionele basis én dus een wankele basis voor psycho-educatie op het gebied van TOS. Het betekent dat we met kinderen met TOS ook en vooral een sociaal-emotionele inhaalslag moeten maken. Dat de sociale en emotionele basis van veel kinderen met TOS vaak zo zwak is, hangt samen met aangeboren en verworven tekorten in taal. Het is wrang, maar bijna onvermijdelijk, dat aangeboren tekorten in taal er vaak onbedoeld toe leiden dat kinderen naarmate ze ouder worden steeds minder taal (of minder complexe taal) krijgen aangeboden. Een kind dat weinig vraagt, krijgt weinig antwoorden; een kind dat weinig begrijpt, krijgt eenvoudige antwoorden én vragen. Dat kinderen met TOS in de loop van hun leven minder taal krijgen aangereikt dan andere kinderen is extra wrang omdat zij juist *meer* taalaanbod nodig hebben om zich verder te kunnen ontwikkelen.
Kinderen met TOS hebben minder taal tot hun beschikking om met anderen te communiceren – minder *sociale* taal – en minder taal om met zichzelf te communiceren – minder *innerlijke* taal. Zowel sociale taal als innerlijke taal hebben ze nodig om zich sociaal en emotioneel evenwichtig te kunnen ontwikkelen. Sociale taal is noodzakelijk omdat kinderen in gesprekken met volwassenen en leeftijdsgenoten inzicht verwerven in de innerlijke wereld van zichzelf en anderen en in de wereld om hen heen. In sociale taal wordt antwoord gegeven op vragen over emoties, over relaties tussen mensen, over oorzaak en gevolg en over intenties, gedachten en verlangens. Innerlijke taal helpt ons bij het controleren van innerlijke impulsen, het reguleren van emoties, het oproepen van relevante ervaringen, het plannen en het oplossen van problemen. Naarmate kinderen minder innerlijke taal hebben, kunnen zij zichzelf minder goed sturen en zichzelf en anderen minder goed 'lezen'.
TOS leidt tot problemen met het 'lezen' van de emoties en gedachten van zichzelf en anderen en problemen met het reguleren van emoties en gedrag. Psycho-educatie TOS is dus altijd *ook* of *eerst*: hulp bij het leren lezen en sturen van zichzelf en anderen.

PeTOS-talent

Psycho-educatie TOS gaat over veel meer dan alleen TOS. Misschien gaat het wel vooral over jouw vermogen en bereidheid om naast kinderen met TOS te gaan staan: je vermogen en bereidheid om daar, *naast* hen, naar de wereld te kijken met *hun* ogen en te luisteren met *hun* oren. Misschien slaag je er als leerkracht alleen maar vanuit deze positie in om kinderen met TOS te helpen: bij het leren lezen en sturen van zichzelf en anderen en bij het leren leven met TOS.

Jouw kennis over TOS, *jouw* bewustzijn over de betekenis van TOS voor het dagelijks leven op school en *jouw* manier van omgaan met TOS-leerlingen: dat zijn de ingrediënten waarvan PeTOS het hebben moet. De leerdoelen zijn de basis, zoals tomaten de basis zijn in tomatensoep. Ze beschrijven wat de leerlingen met TOS aan het eind van een jaar moeten kunnen, ze zijn de bodem waarop jij staat, maar ze hebben geen smaak zonder jouw ingrediënten.
Jij maakt PeTOS. We nodigen je uit om daarbij gebruik te maken van de onderstaande kruiden.

	SPIEGEL	Spiegel non-verbaal en verbaal wat de leerling meemaakt en voelt. Daarmee laat je zien dat jij snapt wat er omgaat in de leerling en help je de leerling om te begrijpen wat er in haar/hem omgaat.
	DOE VOOR	Doe voor hoe je iets kunt doen, zeggen, denken of voelen. Veel leerlingen met TOS moeten iets *zien* voordat ze de informatie binnen krijgen. Nadoen helpt bij het verwerven van vaardigheden die andere kinderen als vanzelf lijken te verwerven. Praat bijvoorbeeld hardop tegen jezelf als je – tijdens het voorlezen, bij het uitleggen van een som, bij het maken van een tekening – even niet weet hoe je verder moet.
	EXPLICITEER	Beschouw niets als vanzelfsprekend! Maak expliciet wat impliciet is. Expliciteer emoties, gedachten, verbanden. Wees je ervan bewust dat impliciet leren over eigen en andermans emoties en gedachten, over samenhangen, oorzaken en gevolgen voor kinderen met TOS niet vanzelf spreekt.

	KOPPEL	Kinderen met TOS hebben moeite met het leggen van verbanden. Als de (gesproken en geschreven) taal voor hen wordt vereenvoudigd, wordt het leggen van verbanden vaak nog moeilijker. Help leerlingen bij het leggen van verbanden. • Koppel emoties aan gedachten • Koppel emoties aan situaties • Koppel denken aan doen • Koppel doen aan denken • Koppel oorzaak aan gevolg Vereenvoudig, maar maak het kinderen met TOS niet *moeilijker* door te vereenvoudigen! Leer ze omgaan met verbanden!
	INTEGREER	Integreer de onderwerpen, thema's, gevoelens en gedachten uit de PeTOS-lessen elke dag in het lesaanbod en je benadering van leerlingen. De kracht van herhaling en van verbinding!

Literatuur

Alderson-Day, B. & Fernyhough, C. (2015). Inner Speech: Development, Cognitive Functions, Phenomenology, and Neurobiology. *Psychological Bulletin*, 141 (5), 931–965. http://dx.doi.org/10.1037/bul0000021931.

Aziz, S.A., Fletcher, J. & Bayliss, D.M. (2017). Self-regulatory speech during planning and problemsolving in children with SLI and their typically developing peers. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 52:3, 311-322.

Barkley, R. A. (2012) *Executive Functions: What They Are, How They Work, and Why They Evolved*. Guilford Press; New York, NY.

Bedem, van den, N. (2018). *De sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen met een taalontwikkelingsstoornis. Problemen, oorzaken en oplossingen*. Universiteit Leiden & Koninklijke Kentalis. https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/onderzoek-naar-sociaal-emotioneel-ontwikkeling-van-kinderen-met-tos

Bedem, van den, N. (2020). *Emotions and the psychosocial development of children with and without developmental language disorder*. Doctoral thesis. Leiden University.

Bishop, D.V.M. (2014). *Uncommon understanding*. Hove, UK: Psychology Press.

Blumenthal, M. (2017). Taal in het kwadraat. Neuropsychologisch model belicht innerlijke taal bij TOS. VHZ-online: http://vhz-online.nl/media/pdf_2017/17_audcom_vhz_3_interview_lr.pdf

Boendermaker, C.& K. Helsloot, De thuistaal in de klas. JSW 2 oktober 2017. https://www.taallectoren.nl/images/Boendermaker_Helsloot_De_thuistaal_in_de_klas.pdf

Brinthaupt, T.M., Hein, M.B., & Kramer, T.E. (2009). The self-talk scale: Development, factor analysis, and validation. *Journal of Personality Assessment*, 91, 82–92.

CED-groep/Rutgers (2015). *Leerlijn Seksuele vorming*: https://www.seksuelevorming.nl/onderwijssoort/voortgezet-speciaal-onderwijs/leerlijn-seksuele-vorming

College van de rechten van de mens (2018). *Toolbox mensenrechten*: https://www.mensenrechten.nl/nl/opschool

Conti-Ramsden, G., & Botting, N. (2004). Social difficulties and victimization in children with SLI at 11 years of age. *Journal of Speech, Language, & Hearing Research*, 47, 145–161.

Coster, F. (2001) *Behavioral problems in children with specific language impairments.* Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Cragg, L. & Nation, K. (2010). Language and the development of cognitive control. *Topics in Cognitive Science*, 2, 631-642.

Durkin, K. and Conti-Ramsden, G. (2010). Young people with specific language impairment: A review of social and emotional functioning in adolescence. *Child Language Teaching and Therapy*, 26(2), 105-121. Doi: 10.1177/0265659010368750.

Engel de Abreu, P, Cruz-Santos, A. & Puglisi, M. (2014). Specific language impairment in language-minority children from low-income families. In: *International Journal of Language & Communication Disorders*, 49, 6: 736-747.

Fernyhough, C., & Meins, E. (2009). Private speech and theory of mind: Evidence for developing interfunctional relations. In A. Winsler, C. Fernyhough, & I. Montero (Eds.), *Private speech, executive functioning, and the development of verbal self-regulation* (pp. 95–104). New York: Cambridge University Press.

Isarin, J., & de jongeren van SpraakSaam (2012). *Jongeren met een taalstoornis spreken zich uit*. Sint-Michielsgestel; Kentalis. https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/spraaksaam-ervaringen-van-jongeren-met-tos

Isarin, J., Jekeli, I., Hermans, D. en Vissers, C. (2017). *Handreiking sociaal-emotionele problematiek bij kinderen en jongeren met TOS*. Kentalis. https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/taal-en-sociaal-emotionele-problematiek-bij-tos

Kay-Raining Bird, E. et al., Bilingualism in children with developmental disorders: A narrative review. *Journal of Communication Disorders* (2016), http://dx.doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.07.003

Kennisnet. Sociale media in het speciaal onderwijs: https://socialemediainhetso.kennisnet.nl

Kentalis (2016). Samen sterk in communicatie. De zorgvisie TOS. Aanvragen bij: j.isarin@kentalis.nl

Kwink (2018). Week van de mediawijsheid. Heb jij het onder de duim? Amersfoort. https://www.mediawijzer.net/dit-was-de-wvdm18/

LPTN (2017). *Ruimte voor nieuwe talenten*. Schrijfgroep LPTN: www.taallectoren.nl

Rutgers en CED-groep (2016). *Seksuele opvoeding van kinderen met een beperking 0-18 jaar*. Utrecht.

Rutgers (2016). *Draaiboek Kriebels op school. Voor een ouderavond relationele en seksuele vorming in het speciaal onderwijs*. Utrecht.

SLO (2010). *Leerlijnen en vocabulaires in de praktijk*.

SLO. Kerndoelen SO: https://slo.nl/sectoren/so/nl-ml/

Smit, L.G.H., Knoors, H., Hermans, D. Verhoeven, L. & Vissers, C. (2019). The interplay between Theory of Mind and social emotional functioning in adolescents with communication and language problems. *Frontiers in Psychology*, vol. 10, (2019), article 1488. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01488

Verboom (2016). *Methodiek Kinderen aan de praat krijgen zonder vragen te stellen*. Drachten: Kentalis.

Verhallen, M. & Walst, R. (2011). *Taalontwikkeling op School, handboek voor interactief taalonderwijs*. Bussum: Coutino

Vissers, C.Th.W.M., Koolen, S. (2016). Theory of Mind Deficits and Social Emotional Functioning in Preschoolers with Specific Language Impairment. *Frontiers in Psychology*, 7:1734. doi: 10.3389/fpsyg.2016.01734.

Vissers, C.Th.W.M., Koolen, S., Hermans, D., Scheper, A. & Knoors, H. (2015). Executive functioning in preschoolers with specific language impairment. *Frontiers in Psychology* 6:1574.

Vissers, C. & Honée-Van Zijl de Jong, M. (2016). Theory of Mind behandeling, een kwestie van Bewust-Zijn. Tijdschrift voor Neuropsychologie, 2.

Vissers, C. T. W. M., and Hermans, D. (2018). Social-emotional problems in deaf and hard-of-hearing children from an executive and theory-of-mind perspective. *Oxford Scholarship Online*. doi: 10.1093/oso/9780190880545.003.0020

Vissers, C.Th.W.M. & Honée-van Zijll de Jong, M. (2018) Theory of Mind: een kwestie van bewust-Zijn: Een behandelmethode voor de ontwikkeling van reflexief vermogen. Den Haag/Leuven: Acco.

Voltmer, K. & M. von Salsch, Native-born German and immigrant children's development of emotion knowledge; A latent growth curve analysis. *British Journal of Developmental Psychology*. DOI:101111bjdp.12262.

Willemsen, M., Verboom, M.& Hermans, D. (2016). Co-teaching leerkracht en logopedist. Vught; Kentalis en http://www.audcom.nl/vhz/artikelen/2013/vhz-2013-2-artikel.pdf